

Andrew Wheatcroft, *Nevěřící: střety křesťanstva s islámem v letech 638–2002*

Praha: BB/Art 2006, 470 s. ISBN 80-7341-832-0

Jan Váně, FF ZUČ v Plzni, Katedra sociologie

Erudované publikace jsme většinou zvyklí hledat u zavedených nakladatelství. Jedním z vysvětlení, proč tomu tak je, jsou ekonomické důvody, které vedly k tomu, že si jednotlivá nakladatelství na českém trhu celkem záhy rozdělila sféry vlivu. Proto lze jenom přivítat, když se i v „atypickém prostoru“ objeví publikace, která nejenže naruší stereotypní očekávání, ale ke všemu zvedne i rating předkládaných odborných publikací. Práce Andrewa Wheatcrofta takový potenciál rozhodně má a ohlas, který vyvolala v Británii (včetně faktu, že jsou jeho práce překládány do celé řady jazyků, včetně arabštiny), nesouvisí pouze s aktuální „vlnou zájmu“ o problematiku islám versus křesťanství či křesťanství versus islám.

Věcných argumentů dokládajících, že předkládaná práce je kvalitní, je několik. V první řadě osoba autora. Andrew Wheatcroft přednáší na univerzitě ve Stirlingu, na níž je zároveň i vedoucím Centra pro výzkum publikačních činností (The Centre for Publishing Studies). Své znalosti získal během studia na Cambridgi a rovněž ve španělském Madridu. Svou badatelskou pozornost zaměřuje primárně na dějiny 16. až 19. století. Dále se věnuje orientalistice a problematice západního neporozumění Blízkému východu, včetně role a významu obrazových publikací, které formovaly a utvářely mediální obraz západní a orientální kultury. Jsou to právě tyto oblasti dlouhodobého zájmu, které se protnuly, výsledkem čehož je práce *Nevěřící*.

Zajímavá je již volba samotného názvu. O její vhodnosti svědčí jak zamýšlený cíl, kterým je snaha zachytit vznik a proces utváření nepřátelství mezi dvěma významnými náboženstvími, tak především fakt, že jak latinský termín *infidelis*, tak arabské slovo *kafir* je přesným označením „výchozí“ pozice. Na jedné straně stojí skupina, jejímž identifikačním znakem je jednoznačné splynutí s „my“, na straně druhé jsou ti, co přicházejí zvenku. Ke všemu oba dva pojmy – „infidelis“ a „kafir“ – vystihují nejen geografickou situovanost, ale především označují ty, co nepoznali světlo pravé víry. Nadpis a ústřední termín, okolo kterého osciluje celá práce, tudíž záměrně poukazuje na skutečnosti, že primární odlišení je náboženského charakteru. Kromě toho pojem „nevěřící“ je sémanticky de facto na obou stranách ekvivalentní.

Navzdory rozsáhlosti díla Wheatcroft předem oznamuje, že se nejedná (respektive, že neusiluje) o vyčerpávající studii, která by měla odpovědět na to, proč začal boj mezi křesťanstvím a islámem. Tomuto záměru odpovídá i struktura práce, která je rozčleněna na pět částí. V těch se autor jednotlivě věnuje třem geograficky nejvýznamnějším oblastem, v nichž proběhl kontakt islámu a křesťanství. Jedná se o Svatou zemi Palestinu (Levantu/Al-Mašrik), Španělsko (Al-Andalus) a Dalmácii (Balkán). Předesešle víceznačné pojmenování území, na němž došlo ke střetu, je odkazem na fakt, že každé z jmen připomíná jiné kulturní dědictví, tj. zcela odlišný úhel pohledu na dějiny daného regionu. Akcentací jednoho z názvů dochází k překrytí, nebo dokonce pohřbení dějin, jež jsou symbolizovány oněmi potlačenými názvy.

Kromě toho je jedna z částí práce věnována aplikaci umění coby nástroje propagandy a zesměšňování soupeře. V neposlední řadě na příkladu lepantského mýtu ukazuje formování symbolických zjednodušení a algoritmů, jichž se nadále užívalo k popisu soupeření islámského a křesťanského světa.

Základním „posláním“ práce je ukázat, že vcelku „jednoznačné“ animozity mezi islámem a křesťanstvím nejsou zase až tak jasné. Doposud vykreslovaný obraz vzniku a formování nepřátelství má v autorově podání značně rozostřené kontury. Na celé řadě příkladů se snaží doložit, co vše se muselo stát, aby se nepřátelství mezi těmito dvěma náboženstvími dostalo na současnou úroveň. Hledá tedy odpověď na otázku po příčinách a způsobech násilí, které mezi křesťanstvím a islámem vzniklo a v určitých formách se neustále cyklicky vrací. Můžu prozradit, aniž bych tím zbavoval čtenáře potěšení z předkládaných faktů a jejich skládání do souvislostí, že jedním z vysvětlení dané antipatie mezi sledovanými náboženstvími, které Wheatcroft nabízí, je, metaforicky řečeno, efekt tiché pošty. Ten je klíčovým vysvětlením rozrůstajících se nedorozumění, ať už vědomých, či nevědomých.

Autor si je dobře vědom toho, že kořeny celého konfliktu sahají mnohem hlouběji, než by se zdálo při pohledu na to, co bylo podrženo v „oficiálních“ interpretacích vítěze či poraženého. Na základě studia celé řady pramenů se snaží zachytit, jakým způsobem se nenávisť mezi křesťanstvím a islámem šířila včetně působení „efektu tiché pošty“. Vědomě neklade důraz na původ vzájemných urážek a napadání, ale na jejich reprodukci.

Vzhledem k obsáhlosti „dat“, jež lze nashromáždit studiem vzájemných vztahů mezi islámem a křesťanstvím, jejich proměn, zpřetrháváním a znovuoobnováním, zaměřuje svou pozornost na klíčové narace, které jednotlivá náboženství využívají k ospravedlnění svého postoje vůči nevěřícím. Je rozhodně hodno pozornosti sledovat společně s autorem, jak vznikají pojmy „Saraceni“, „Mohamedáni“ nebo „Hagarejšti“ či jak se proměňují významy slov, které odrážejí měnící se představy o soupeři. Případně, jakým způsobem se součástí jazyka stávají pejorativní pojmy jako „chlípný Turek“, „Arab z ulice“ nebo „bláznivý mulláh“ (s. 71), které jsou stvořeny nikoli formou deskripce, ale jako obranný mechanismus k odlišení, a zároveň slouží k zastrašení či jako forma urážek adresovaných vlastním členům komunity. Nastala-li proto změna v politickém rozložení sil, například došlo-li ke ztrátě území či vlivu, pak právě vzniknuvší minority vytvářely demonizovaný obraz nepřítele formou symbolických akcí, tj. volily „propagační skutky“. Ideálním typem bylo stvoření mučedníka s cílem vytvořit legendu, která ukáže nehumánnost nepřítele. Mezi nejčastěji vyskytujícími se „charakteristickými“ znaky islámu se tak staly krutost a smyslnost, vůči nimž byly adresovány odsudky. Autor správně poukazuje na to, že urážky, nadávky jsou primárně určeny těm, kteří je vyslovují, nikoli těm, které mají očernit. Ti je totiž mohou buď odmítnout, nebo jim i neporozumět. Ale ten, kdo uráží, má za cíl jediné: určit, v čem spočívá rozdíl mezi ním a „jimi“. Jedná se tak o „uvědomělé“ zlořečení.

Autor dále ukazuje, jak se obraz Arabů, potažmo muslimů, formoval v západních, ale i východních polemikách, přičemž jsou jim společně jejich negativní hodnocení. Sleduje, jak se během let objevovaly nové formy odsudků, které se však konstituovaly v rámci stereotypů vzniknuvších v prvních desetiletích vzájemných kontaktů. Popisuje první reakce na islám, vznik prvních obav, které jsou zachyceny v pramenech (např. u ortodoxních církevních představitelů), jež ústí do polemiky, kterou vedou byzantští učenci proti Arabům, ať už se jedná o Jana Damašského nebo Nikétu

Choniata. Postupně přibližuje, jak se nepřátelství během doby stupňovalo, kdy za důkaz o špatnosti a ubohosti těch druhých svědčí postupně cokoli. Za příklad takového přístupu lze zmínit muslimy předkládané tvrzení o mentální nevypěstlosti křesťanského světa, protože „jejich písmo směřuje zleva doprava, tedy ,od srdce a nikoli k němu‘, což je proti přírodě“ (s. 130). Jiným příkladem je zformování teorie o geneticky vrozeném poskvrnění, které brání, v tomto případě židům a muslimům, aby mohli vyznávat pravou víru, a to i v případě, že konvertují. Výsledkem je návrh na jejich sterilizaci.

Kromě hutného materiálu týkajícího se procesu vzniku tzv. *maledict* – tedy způsobů a forem proklínání a očerňování soupeře, které představuje uvědomělé zlořečení, jež v sobě nese předzvěst strašlivých následků – je zvlášť podnětná ta část práce, která se věnuje vyobrazování nepřitele v umění. Autor seznamuje čtenáře s tím, jak se formovaly typizující znaky a symboly nepřitele včetně postupů, které učily publikum tyto znaky rozeznávat a číst.

Přes v naprosté míře převládající kladné hodnocení práce je nutné poukázat na jistou obtíž, která se zde objevuje. Celkem očekávatelná námitka vůči knize je, zda-li si autor nevzal „příliš velké sousto“, když se pokusil zmapovat „dějiny nepřátelství“ v celém období vztahu mezi křesťanstvím a islámem. Je pochopitelné, že se musel zaměřit na „uzlové body“ dějin, za které jsou považovány převážně válečné konflikty. Jsou to však vždy a nutně primárně válečné konflikty, které generují nenávist a nepřátelství? Nejsou spíše vyústěním intrik, pomluv, dezinterpretací, které předcházejí celé sérii válek? A v tom je zásadní obtíž. Abychom pochopili odsudky, které přetrvávají mezi křesťanstvím a islámem, potřebujeme znát kontext jejich vzniku. A to je právě asi „nejslabší“ část práce. Přestože si Wheatcrof předem zajistil „nenapadnutelnost“ tím, že se „odmítl“ věnovat příčinám vzniku konfliktů a obrátil svou pozornost k „proměněm nenávisti“, musel vyjít z některých primárně určujících impulsů. Musel se pokusit vysvětlit, odkud se berou, přičemž jejich identifikace je diskutabilní. Autor sám přiznává, že kontakt západního křesťanství s islámem, jenž se odehrál především na Pyrenejském ostrově, představuje v mnohém velkou neznámou. To, co je známo, je, že budoucí Al-Andalus byl dobyt během první poloviny osmého století. Avšak první kontakty mezi křesťany a muslimy získávají pozornost kronikářů až po uplynutí několika dekád.

Líčení toho, co se vlastně stalo, včetně ad hoc interpretací, které historický popis prokládají náboženským výkladem, (standardním vysvětlením je odkaz na Boží hněv a morální zkaženost poražených), tj. prorockými předpověďmi, ať už s ohledem na minulost nebo naopak na budoucnost, „přispěly“ nejen k objasnění daného, ale i k zformování obrazu nepřitele. Ten nikdy nevítezi kvůli vojenské, mentální, nebo dokonce morální převaze. Naopak to vše bylo zlotřilému nepříteli poskytnuto pouze dočasně, do té doby, dokud nebude obnovena poslušnost, zbožnost a morálka lidu ve vztahu ke svému Bohu.

Pozornost upřená ke Španělsku je zásadní v tom, že je to právě zde, kde se poprvé – a nikoli v Palestině – objevily „typické“ příklady vztahů mezi křesťanstvím, islámem, potažmo i judaismem, které se přenesou i do dalších oblastí, v nichž zdomácní, a budou nadále chápány jako geneticky vlastní vztahům mezi výše řečenými náboženstvími. Existuje-li nějaký pomocný přírámek, jímž by bylo možné zachytit proces, který se vlastně ve Španělsku odehrál, a analogicky i na Balkáně nebo v Levantě,

jedná se o aspekt „nepřítel v zrcadle“, který platí pro obě dvě znesvářené strany (Barkai, R., *Cristianos y Musulmanes en la España medieval*, Madrid 1984).

Jistý rozdíl podle Wheatcrofta je v tom, že ačkoli nepřátelství a podezíravost na obou stranách byla značná, západní obraz Východu se neustále měnil a posouval, zatímco islámský postoj zůstával stabilní. Co je však oběma stranám společné, je fakt, že výsledkem nenávisti a konfrontace mezi křesťanstvím a islámem je již „pavlovovský reflex“, který současná media rozhodně netlumí, ale naopak pravidelně přizívají. Jsou to právě média, která chápe jako hlavní příčinu proměn nenávisti a nepřátelství. Wheatcroft dokládá, že to, co se změnilo, je forma, jakou se učíme nenávidět. Ať už pomocí filmů, televizní obrazovky nebo internetu. Obsah nepřátelství těží nadále ze starých a „osvědčených“ námětů, ale nenávist lze šířit nejen rychleji, ale i mnohem expresivněji. Jsou to vždy primárně obrazy, které slouží jako nástroj propagandy a jimž se díky médiím dostává větší míry pozornosti. Autor spatřuje jako jedinou cestu k zastavení nebo alespoň utlumení nepřátelství v dostatečném množství kontaktů s „jinakostí“ druhých. Jedná se tu o skrytý apel na multikulturalismus a implicitní předpoklad, že může fungovat jako profylaxe.

Úkolem recenzenta není hodnotit tento skrytý předpoklad. To, co je ale zásadním sdělením, je fakt, že jsou celkem liché spory o přesnost výkladu některých pojmů, jako je např. džihád nebo křížová výprava. Rozhodující je, že dané pojmy se během doby redefinují, získávají určitou emoční konotaci, která nemusí vůbec souviset s původním významem, ale navozuje stav, který má k poklidnému soužití velmi daleko. Závěrem lze konstatovat, že kniha rozhodně zasluhuje pozornost minimálně z těch důvodů, které byly uvedeny.